

## DE TELOORGANG VAN DE *CATCH-ALL* PARTIJ

### Een bespreking

#### K. Deschouwer

##### 1. Theorieën, modellen en data

Het is al vaker gezegd en geschreven, doch er kan niet genoeg op gewezen worden: binnen de partijentheorie is er opvallend weinig aandacht besteed aan onderzoek en theorievorming over de organisatorische structuren van partijen. Dat staat in schril contrast met de veelheid aan gegevens die beschikbaar zijn over partijsystemen of over verkiezingen. Wie belangstelling heeft voor de interne werking van partijen moet naar enkele klassiekers grijpen, zoals Michels, Ostrogorski en Duverger, en vindt voor de recentere periode nog Panebianco, en verder wat verspreide artikelen en hoofdstukken. Aan *case-studies* over partijen ontbreekt het evenwel niet.

Er is een vrij eenvoudige verklaring te verzinnen voor deze wat povere positie van de algemene theorievorming over partijorganisaties. Het is gewoon ontzettend moeilijk en dus peperduur om voldoende gegevens over individuele partijen in verschillende landen bij elkaar te brengen. Vergelijkend onderzoek met het land en dus het partijsysteem als analyse-eenheid is stukken makkelijker. Duverger beschrijft in de inleiding van zijn *Les partis politiques* heel mooi de vicieuze cirkel waarin we gevangen zitten: enkel goede monografieën laten toe een algemene theorie te construeren, doch die monografieën kunnen slechts goed zijn, indien zij gebaseerd zijn op een algemeen theoretisch kader.<sup>1</sup>

Duverger heeft gepoogd de vicieuze cirkel te doorbreken, en daar is hij zeer zeker in geslaagd. Hij heeft een hele reeks concepten aangereikt waarmee wij vandaag nog steeds aan de slag kunnen, en waarop door diverse auteurs is voortgebouwd. Kirchheimer, Janda of Panebianco - om een paar moderne

klassiekers van deze discipline te noemen - zijn zeer schatplichtig aan Duverger.

Toch blijft er een probleem bestaan. De ideeën en theorieën van diezelfde Duverger, Kirchheimer en Panebianco hebben erg snel een status van algemene geldigheid verworven, zonder dat er ooit echt grondig empirisch getoetst is of hun inzichten inderdaad correct zijn. Zij zijn logisch en elegant, en dus makkelijk bruikbaar, maar tot nader order zijn elegantie en directe plausibiliteit geen criteria om de wetenschappelijke validiteit van theorieën te beoordelen (ook al gebeurt dat in het ware wetenschappelijke leven maar al te vaak). De empirische toets kan er slechts komen indien er voldoende gegevens beschikbaar zijn waarmee die kan gebeuren. Die gegevens zijn er lange tijd helemaal niet geweest.<sup>2</sup>

Het proefschrift van R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht, 1992), is alvast om twee redenen bijzonder verdienstelijk en hoopgevend. Het is een monografie zoals Duverger zich deze heeft gedroomd: stevig gebruik makend van de bestaande theoretische modellen, zodat het verhaal niet louter de kroniek is van een aantal partijen uit het land van de auteur. En in de tweede plaats brengt het een zeer grote hoeveelheid empirische gegevens over de Nederlandse partijen bij elkaar. Het kan aldus een poging zijn om die theorieën grondig te toetsen. Die gegevens zijn bovendien niet uitsluitend voor Nederland alleen verzameld. Het werk is ingebed in een uitvoerige dataverzameling over partijen in twaalf landen gedurende drie decennia.<sup>3</sup> Overall worden dezelfde partijenmerken in kaart gebracht. Met deze gegevens moet het mogelijk zijn een fundamenteel inzicht te verkrijgen in de wijze waarop partijorganisaties zich de laatste dertig jaar ontwikkeld hebben. Koole is voor Nederland alvast begonnen.

## **2. De derde fase van Otto Kirchheimer en Angelo Panebianco**

De voorbije dertig jaar zijn voor die ontwikkeling van partijorganisaties erg belangrijk, althans indien we ons baseren op de theorieën die er terzake bestaan. De belangrijkste figuur is dan Otto Kirchheimer.<sup>4</sup> Hij meende te kunnen vaststellen dat er na de Tweede Wereldoorlog iets fundamenteels aan de gang was met de partijen, en met de oude massapartijen in het bijzonder. Na een eerste periode van ontwikkeling en consolidatie tot ongeveer 1920, en een tweede periode van eerste machtsdeelname tijdens het interbellum, kwam nu de derde periode waarin de massapartij evolueerde naar een 'catch-all' partij. Deze derde periode van de massapartij is meteen ook een derde fase in de ontwikkeling van partijen in het algemeen. Na de kaderpartij en de

massapartij, is er nu de *catch-all* partij. Daarmee is meteen ook nog een moeilijkheid of dubbelzinnigheid van de theorie over de evoluties van partijen aangegeven: de ontwikkeling van bestaande typen (de evolutie van de massapartij) en het ontstaan van nieuwe typen lopen zomaar door elkaar.

Voor Kirchheimer is de *catch-all* partij niet echt een nieuwe partij, maar meer een aangepaste versie van de massapartij. Die aanpassing komt er als gevolg van een aantal maatschappelijke ontwikkelingen, zoals stijgende economische welvaart, afname van de relevantie van de negentiende-eeuwse ideologien, en de toenemende complexiteit van het sociale leven. Wolinetz poogt aan te tonen dat niet alle massapartijen evenveel kans hebben om tot *catch-all* partijen te evolueren.<sup>5</sup> Partijen die reeds vroeger een niet zo hechte band met hun achterban hadden, of waar die band langdurig doorgeknipt was, partijen dus in nieuwe democratieën of in democratieën die onderbroken of grondig verstoord werden, hebben meer kans om *catch-all* te worden. Het belangrijkste voorbeeld van waaruit Kirchheimer generaliseerde, de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) in de Bondsrepubliek, is een perfecte illustratie daarvan. Men kan dus ook stellen dat partijen die 'werkelijk' massapartij zijn, slechts weinig kans hebben om *catch-all* te worden, en dat het *catch-all* type eerder een partij is met een andere origine dan de massapartij, net zoals de massapartij een andere origine heeft dan de kaderpartij.

Koole houdt het evenwel bij de interpretatie van Kirchheimer zelf, bij de klassieke benadering dus, en gaat derhalve voor de Nederlandse partijen op zoek naar het antwoord op de vraag of de ontwikkelingen die zij sinds 1960 hebben doorgemaakt, begrepen kunnen worden als een evolutie in de richting van *catch-all* partijen. De stelling van Kirchheimer is door vele anderen aangevuld en vooral geherformuleerd. Wat Kirchheimer aanduidt als *catch-all*, krijgt bij Panebianco de benaming 'electoraal-professionele partij',<sup>6</sup> maar de analyse verschilt niet wezenlijk. Koole wenst te onderzoeken of er in de Nederlandse partijen aanpassingen gebeurd zijn aan de gewijzigde maatschappelijke omstandigheden, die beantwoorden aan datgene wat Kirchheimer en door hem geïnspireerde auteurs verwachten.

Daarmee is nog eens aangegeven waarom het boek een goede monografie is, een studie van partijen zoals Duverger er meer had gewild. Door van begin af aan deze theoretische vraag te stellen, wordt de lezer meteen ook bijzonder nieuwsgierig, en is hij in staat de voorgestelde gegevens voortdurend logisch

te plaatsen. Dat is nodig, want wat volgt is soms wel erg droge, descriptieve materie. Dat is beslist geen euvel van het boek, doch zoals hierboven reeds gesteld werd, is het de tweede reden waarom het zeer leerzaam is. Er wordt niet volstaan met wat brede impressionistische penseelstreken. Het rijke partijleven wordt daarentegen tot in de kleinste details blootgelegd, zodat de ultieme toets aan de theoretische aanvangsvraag met kennis van zaken kan gebeuren.

### 3. Het rijke Nederlandse partijleven

Eerst wordt de voorgeschiedenis uit de doeken gedaan. Voor elke partij wordt beschreven hoe zij ontstaan is. De bedoeling daarvan is na te gaan in welke mate de ontstaansgeschiedenis blijft doorwerken in de structuren die in 1960 kunnen worden waargenomen. Dat blijkt in sterke mate het geval te zijn, zodat Koole gewaagt van een 'bevrozing van de organisatiestructuur' (p. 100). Na de beschrijving van de structuren in 1960, is er een eerste poging om na te gaan in welke mate de Nederlandse partijen zich gedragen zoals de theoretische modellen voorschrijven. Dat blijkt niet erg mee te vallen. ARP, KVP en PvdA blijken slechts in beperkte mate als 'massapartijen' te kunnen worden omschreven, en 'kaderpartijen' zijn ze beslist ook niet. Hoogstens kan gesteld worden dat ze massapartij wensen te zijn, zodat Koole ze als 'intentionele massapartijen' kenmerkt. CHU en VVD komen wat in de buurt van de kaderpartij, maar lijken dan weer te veel op massapartijen om hen die naam te kunnen geven. Zij kunnen dan eerder als 'semi-massapartij' beschouwd worden (p. 104).

Koole worstelt hier voor het eerst met de moeilijkheid om de Nederlandse partijen volgens de klassieke modellen te typeren. Dat zal later opnieuw gebeuren wanneer het model van de *catch-all* partij aan de beurt is. Dat kan deels te wijten zijn aan het eigenzinnige karakter van die Nederlandse partijen, maar het is zeker in even grote mate een methodologisch probleem. We zullen daarop zo dadelijk terugkomen.

Na de ontstaansgeschiedenis en de structuren van 1960, worden de veranderingen beschreven. Daarbij komt zowat al het denkbare ruimschoots en gedetailleerd aan bod: de formele structuren, lidmaatschap en ledentallen, de financiën, de wettelijke positie, de rol van de fracties, de verwante organisaties, de procedures van kandidaatstelling, de programmaproductie, de strategie en de electorale campagnes. Op ruim 250 bladzijden wordt hier een schat aan informatie beschreven, geordend en geduid. Alleen al daarom kan nu reeds voorspeld worden dat dit werk van Koole één van de vaakst geraadpleegde en meest geciteerde boeken over de Nederlandse partijen gaat worden. En zo hoort het.

#### 4. Geen *catch-all* in Nederland

Na de beschrijving van de partijstructuren en van de veranderingen daarin, sluit het boek af met een theoretische discussie en conclusie. Deze lonen zonder meer de moeite om er dieper op in te gaan. We concentreren ons daarbij even op de vraag of de Nederlandse partijen anno 1990 al dan niet als *catch-all* partijen kunnen worden beschouwd. Koole gaat ook na in hoeverre Panebianco's concept van de electoraal-professionele partij opgaat, en of er sprake kan zijn van een *decline of parties* in Nederland. Die dingen hangen evenwel nauw met elkaar samen, en het methodologisch probleem waarbij we wensen stil te staan, kan het best geïllustreerd worden met de discussie rond het *catch-all* concept.

Kirchheimer definieert de *catch-all* partij aan de hand van vijf kenmerken: vermindering van de ideologische bagage, versterking van het leiderschap, degradatie van de rol van het partijlid, verlaten van de *classe gardée* en het onderhouden van relaties met een scala aan belangengroepen. Dat is een relatief vage omschrijving, en Koole stelt terecht: 'De populariteit van Kirchheimers concept van de *catch-all* partij in de politieke wetenschap is niet evenredig aan de bruikbaarheid ervan voor wetenschappelijk onderzoek' (p. 379). De wijze waarop de vijf kenmerken moeten worden geoperationaliseerd is niet aangegeven, en vele interpretaties zijn dus mogelijk. Daarbij wordt dan vaak vergeten dat er vijf variabelen zijn, en partijen worden nogal snel als *catch-all* getypeerd wanneer ze voor één of twee variabelen in de juiste richting evolueren. Daarbij is de vervaging van de ideologie dikwijls de belangrijkste, en verdwijnen de organisatorische kenmerken naar de achtergrond.

Koole wil deze valstrik vermijden, wil vermijden om al te snel en op basis van een paar losse indicaties de Nederlandse partijen in het *catch-all* hokje te stoppen. Het is niet omdat die partijen leven en evolueren in de periode die door Kirchheimer gedefinieerd werd als de derde fase, als de periode waarin de *catch-all* partij eraan komt, dat dit noodzakelijk voor alle partijen zo is. De flinke relativering die Koole aldus bij het *catch-all* concept aanbrengt, is zeer verdedigbaar en nuttig.

Om het concept voor Nederland te toetsen, bekijkt hij derhalve expliciet de vijf variabelen, en poogt hij indicatoren te vinden om hun waarde te meten. Dat is niet eenvoudig, want de variabelen zelf zijn voor interpretatie vatbaar.

Hoe moet men bijvoorbeeld het verlaten van de *classe gardée* meten? Moet men het verkiezingsonderzoek gebruiken en nagaan in welke mate de oude maatschappelijke subgroepen zich nog achter hun respectievelijke partijen scharen, of moet men de electorale retoriek en strategie van de partijen zelf bekijken? En vanaf wanneer kan men dan stellen dat het verlaten van de *classe gardée* opgaat? Is dat het geval zodra de partijen zich niet meer uitsluitend tot hun eigen specifieke achterban richten (en deden ze dat ooit wel?), of slaat de balans pas om in de richting van *catch-all* wanneer de partijen inderdaad zonder enig onderscheid alle kiezers proberen aan te trekken?

Het is vanaf dit punt dat de werkwijze van Koole vragen begint op te roepen. Er rijzen twee problemen. Het eerste heeft te maken met die operationalisering. Koole gaat wel op zoek naar indicatoren, maar behoudt er telkens verschillende, en voert dan een meting uit die bijzonder intuïtief en impressionistisch is. Hoe hoog de partijen erop scoren, en welke de eventuele verschillen tussen de partijen zijn, komt op deze manier maar matig uit de verf. Het is dan evenmin duidelijk vanaf waar er gesteld kan worden dat een partij aan het kenmerk beantwoordt. Het is degene die de meetstok vasthoudt die zelf aan de hand van vaag gehouden criteria beslist, of de kritische grens al dan niet overschreden is. Kirchheimer treft schuld, omdat hij naliet de nodige richtlijnen voor concretisering en dus operationalisering van de variabelen te geven, doch met het materiaal dat Koole verzameld heeft, beschikt hij over middelen om zelf een meer secure meting te gaan uitvoeren, met een zelf ontwikkelde maar dan wel duidelijk aangekondigde meeteenheid per variabele.

Het tweede probleem heeft betrekking op het blijvend combineren van het globale type en van de variabelen waaruit het is samengesteld. Typologieën zijn ontzettend handig, en hebben een grote heuristische waarde, maar ze zijn tegelijkertijd erg misleidend en gevaarlijk. Alles hangt af van de status die aan de typen gegeven wordt. Kirchheimer laat (net als Duverger voor zijn massen kaderpartij) in het midden welke die status is, en produceert dus flink wat verwarring. Typologieën reduceren de werkelijkheid door een reeks variabelen samen te nemen en deze theoretisch een extreme waarde toe te kennen. Deze vereenvoudiging laat toe lijnen te trekken, en de complexe empirische werkelijkheid te ordenen.

De typen die op deze wijze ontwikkeld worden, lenen zich eventueel ook voor empirische analyse. Daarvoor is het dan nodig ze opnieuw te ontbinden in de originele samenstellende variabelen, en voor elk van de variabelen afzonderlijk na te gaan hoe de bestudeerde partijen erop scoren.<sup>7</sup> Indien men dan met die scores opnieuw het type wil opbouwen, dit wil zeggen indien

men van partijen wil weten of ze al dan niet aan het type beantwoorden, dan ligt het antwoord echter wel voor de hand. Het zit immers in de vraag en in de methode ingebouwd: bestaande partijen beantwoorden niet aan alle kenmerken van het type. Hoogstens zullen zij voor één of meer van de variabelen wat meer of minder in de buurt komen.

Indien dus de Nederlandse partijen beschreven worden, en indien er daarbij nagegaan wordt of ze al dan niet beantwoorden aan de kenmerken van de klassieke typen, dan zal het antwoord negatief zijn. De Nederlandse partijen van 1960 zijn dus noch kaderpartijen noch massapartijen, en de partijen van 1990 zijn geen *catch-all* partijen. Dat kon dus ook voorspeld worden zonder de partijen te bestuderen.

Koole beschrijft en verantwoordt zijn methode hier niet genoeg. De vaagheid die Duverger en Kirchheimer lieten bestaan over de status van hun typen (ideaaltypen of empirische typen) wordt niet weggewerkt. Ons komt het voor dat - gegeven de aard van de verzamelde gegevens - de kans moest worden gegrepen om de typen inderdaad te ontbinden in variabelen, en daarin dan verder te gaan dan een intuïtieve meting, om vervolgens per variabele en per partij te vertellen hoe de kenmerken die door de klassiekers als cruciaal voor de partijontwikkeling naar voren werden geschoven, nu echt evolueren.

De partijentheorie heeft zich te lang moeten behelpen met concepten die nauwelijks op systematisch onderzoek steunden. Dat heeft die partijentheorie geen goed gedaan. Het heeft allicht geleid tot het al te makkelijk aanvaarden dat de klassiekers het bij het rechte eind hadden. De enige manier om vooruit te gaan, is overgaan tot het wezenlijk en secuur meten van de ontwikkelingen in de partijen. Daarbij zijn de klassieke typen vooral nuttig omdat ze een aantal mogelijk relevante variabelen aanreiken. Het onderzoek van Koole biedt de mogelijkheid om op die manier te werken, maar zet de stap veel te schroomvallig.

Het valt tenslotte op hoe Koole een stuk milder is voor Duverger en zijn typen dan voor Kirchheimer. Duverger heeft recht op wat meer nuances. De Nederlandse partijen beantwoorden niet voldoende aan de kenmerken van de massapartij om aldus getypeerd te worden. Zij komen echter wel dicht genoeg in de buurt (vanaf wanneer het dicht genoeg is, is ook hier niet duidelijk) om als massapartij met adjectief beschouwd te worden: semi of intentioneel. En een tweede nuancering waarvan alleen Duverger mag genieten, is de differentiatie tussen de verschillende Nederlandse partijen. Ze worden niet

allemaal in één zak of type gestopt, maar krijgen een op basis van de waargenomen en beschreven evoluties een verschillende benaming. Bij Kirchheimer geldt dit niet meer. De Nederlandse partijen kunnen niet gekenmerkt worden als intentionele *catch-all* of eventueel als *quasi-catch-all*. Zij zijn het gewoon niet. En ze worden daarbij allemaal over dezelfde kam geschoren.

### 5. De moderne kaderpartij

Na vastgesteld te hebben dat de Nederlandse partijen geen *catch-all* partijen zijn, en overigens ook geen electoraal-professionele partijen, gaat Koole op zoek naar het antwoord op de vraag wat ze dan wel zijn. Het zijn 'moderne kaderpartijen' (p. 407). Deze kenmerken zich door (1) een overwicht van de partijtop, met evenwel duidelijke verantwoordingsplicht jegens het partijkader; (2) een gering aantal leden; (3) sterke gerichtheid op kiezers, doch noch *classe gardée*, noch *catch-all*; (4) de organisatiestructuur van de massapartij; (5) de inkomsten afkomstig van leden en van de overheid.

Deze alternatieve typering van de Nederlandse partijen roept twee bedenkingen op, die nauw aansluiten bij de vorige discussie. Vooreerst is er de vraag naar de methodologische status van dit type. Het werd geconstrueerd op basis van de waarnemingen bij de Nederlandse partijen, zodat het zeker empirisch onderbouwd is. Maar het vereenvoudigt wel de zaken, door niet alle partijenkenmerken in ogenschouw te nemen, en door te doen alsof alle partijen dezelfde score hebben op de in de definitie opgesomde variabelen. Dat is de kracht van het type: het heeft grote heuristische waarde, en zet aan tot nadenken over de mogelijke bruikbaarheid ervan voor vergelijkend onderzoek, waarover dadelijk meer.

Maar indien iemand nu zou proberen om - voor Nederland of voor een ander land - na te gaan of het type klopt, met dezelfde methode die Koole hanteert om de typen van Duverger en van Kirchheimer te beoordelen, dan zou de 'moderne kaderpartij' allicht dezelfde weg opgaan. Het zou als type verworpen worden. De bestaande partijen voldoen immers slechts gedeeltelijk aan de beschreven kenmerken, en aangezien er niet precies is aangegeven vanaf waar het kenmerk als voldoende aanwezig mag worden beschouwd, is het type even kwetsbaar als alle andere. Dit wil zeggen, het is kwetsbaar als het tegelijkertijd als type en als set van meetbare variabelen beschouwd zou worden. Maar dan doet men het onrecht aan, net zoals naar ons gevoel Duverger en Kirchheimer door Koole wat onrecht aangedaan werden.

De andere vraag is of het type van de moderne kaderpartij louter de Nederlandse partijen kenschetst, dan wel de hedendaagse Europese partijen in

het algemeen. Koole presenteert het duidelijk als Nederlands. De niet-Nederlandse lezer maakt uiteraard meteen de vergelijking met andere landen, vooral ook omdat tenslotte de idee van de moderne kaderpartij groeit uit de onvoldoende die gegeven wordt aan typen die wel degelijk bedoeld waren om internationaal-vergelijkend inzicht te bieden.

We hebben zelf, in een poging om de evoluties in Nederland en België te vergelijken, vastgesteld dat het niet voor de hand ligt om de Belgische partijen als moderne kaderpartijen te beschouwen.<sup>8</sup> Dat gebeurde op een nogal intuïtieve en impressionistische wijze. Voor België suggereerden wij de term 'moderne massapartijen', omdat de ledentallen er blijvend hoog zijn en zelfs licht stijgen, en omdat de (traditionele) partijen nog steeds formele banden hebben met verwante nevenorganisaties. Daarmee werd het type van de kaderpartij onrecht aangedaan. Slechts één variabele klopt duidelijk niet (de ledentallen) en één variabele ontbreekt (de nevenorganisaties) om ook België te kunnen plaatsen. En overigens zijn er flinke verschillen tussen de diverse Belgische partijen.

De gegevens terzake voor België werden verzameld in het kader van hetzelfde internationaal onderzoek dat de gegevens voor Nederland produceerde. En zo zijn er nog tien landen. Met dat materiaal moet nu het echte vergelijkende werk gaan gebeuren. Daarbij zouden wij hard willen pleiten voor het operationaliseren van zoveel mogelijk variabelen met betrekking tot de organisatiestructuren van partijen (dus bijvoorbeeld ook banden met nevenorganisaties, professionalisering, coherentie, ideologische convergentie en dergelijke), om pas dan na te gaan of er empirische clusters zijn die toelaten om tot typologievorming en classificatie over te gaan. Vertrekken vanuit typen houdt het gevaar in dat de zeer grote variëteit die er in de partijpopulatie ongetwijfeld bestaat, a priori uit het zicht verdwijnt.

Maar vooraleer er kan worden overgegaan tot de internationale vergelijking, is het nodig dat eerst aan de hand van de verzamelde data de nationale monografieën geschreven worden. Koole heeft terzake zijn werk gedaan, en goed gedaan. Navolging ervan moet hard aanbevolen worden.

#### **noten**

1. M. Duverger, *Les partis politiques*, Parijs, 1976, 17.
2. Een uitzondering moet hier gemaakt worden voor de zeer verdienstelijke

- poging van K. Janda, *Political Parties: A Cross National Survey*, New York, 1980. Het materiaal dat hij ter beschikking heeft gesteld, kenmerkt zich evenwel eerder door breedte (157 partijen uit 53 landen) dan door diepgang en betrouwbaarheid, waardoor de gebruiker ervan op een paar flinke frustraties mag rekenen. Zie hiervoor R.A. Koole, 'Het vergelijken van politieke partijen als organisaties', in: *Jaarboek 1987 DNPP*, Groningen, 1988, 138-153.
3. Zie R. Katz en P. Mair, red., *Party organizations. A Data Handbook*, London, 1992.
  4. O. Kirchheimer, 'The Transformation of the Western European Party Systems', in: J. LaPalombara en M. Weiner, red., *Political Parties and Political Development*, Princeton, 1966, 177-200.
  5. S.B. Wolinetz, 'The Transformation of Western European Party Systems Revisited', in: *West European Politics*, 1979, 4-28.
  6. A. Panebianco, *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge, 1988, 264.
  7. Zie hiervoor ook K. Deschouwer, 'The survival of the fittest. Measuring and explaining adaptation and change of political parties'. Paper presented to the ECPR Joint Sessions, Limerick, 1992.
  8. K. Deschouwer en R. Koole, 'De ontwikkeling van partij-organisaties in België en Nederland, 1960-1990', in: *Sociologische Gids*, 39 (1992), 324-345.
  8. M. Duverger, *Les partis politiques*, Parijs, 1976, 17.
  8. Een uitzondering moet hier gemaakt worden voor de zeer verdienstelijke poging van K. Janda, *Political Parties: A Cross National Survey*, New York, 1980. Het materiaal dat hij ter beschikking heeft gesteld, kenmerkt zich evenwel eerder door breedte (157 partijen uit 53 landen) dan door diepgang en betrouwbaarheid, waardoor de gebruiker ervan op een paar flinke frustraties mag rekenen. Zie hiervoor R.A. Koole, 'Het vergelijken van politieke partijen als organisaties', in: *Jaarboek 1987 DNPP*, Groningen, 1988, 138-153.
  8. Zie R. Katz en P. Mair, red., *Party organizations. A Data Handbook*, London, 1992.
  8. O. Kirchheimer, 'The Transformation of the Western European Party Systems', in: J. LaPalombara en M. Weiner, red., *Political Parties and Political Development*, Princeton, 1966, 177-200.
  8. S.B. Wolinetz, 'The Transformation of Western European Party Systems Revisited', in: *West European Politics*, 1979, 4-28.
  8. A. Panebianco, *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge, 1988, 264.

8. Zie hiervoor ook K. Deschouwer, 'The survival of the fittest. Measuring and explaining adaptation and change of political parties'. Paper presented to the ECPR Joint Sessions, Limerick, 1992.
8. K. Deschouwer en R. Koole, 'De ontwikkeling van partij-organisaties in België en Nederland, 1960-1990, in: *Sociologische Gids*, 39 (1992), 324-345.